

UOT:94(479.24).

AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN MƏNBƏŞÜNASLIĞI

dosent Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə XV əsr Azərbaycan feodal dövləti olan Ağqoyunlunun hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, idarəetmə, mədəni tarixini öyrənmək üçün ümumdünya tarixi şəklində yazılmış şərq mənbələrinin, Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərinin elmi tədqiqi əks olunmuşdur. Bu dövrü öyrənməkdə arxeoloji abidələrin, numizmatik və etnoqrafik məlumatın, müxtəlif tikintilər və daşlar üzərində həkk olunmuş kitabələrin – epiqrafik abidələrin də böyük əhəmiyyəti vardır. Epiqrafik abidələr Azərbaycanın tarixi keçmişinin həqiqətə uyğun tərzdə izah etdiyindən, ən düzgün tarixi sənəd və etibarlı bir mənbə kimi çox qiymətlidirlər. Epiqrafik abidələr vasitəsilə XV əsrdə olan müxtəlif ixtisaslar haqqında zəngin məlumatlar əldə etmək olur. XV əsrdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə yaşamış tarixçilərin və səyyahların əksəriyyəti Azərbaycanın XV əsr tarixi haqqındakı yazılarında əsrin tarixi şəraitindən, ictimai-iqtisadi həyatından diqqətləliq bir şey vermir. Onlar öz əsərlərində, başlıca olaraq, müharibələri, hökmdarların hərbi əməliyyat və istilalarını təsvir edirlər. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə Azərbaycanın daxili həyatına aid qiymətli məlumatlar da vardır.*

Açar sözlər: Ağqoyunlu dövləti, Ağqoyunlu dövlətinin mənbəşünaslığı, etnoqrafik, epiqrafik abidələr

Ключевые слова: Государство Аггоюнлу, источниковедение государства Аггоюнлу, этнографические, эпиграфические памятники

Key word: Aggoyunlu state, source studies of Aggoyunlu state, ethnographic, epigraphic monuments

Azərbaycanın XV əsr tarixini öyrənmək üçün ümumdünya tarixi şəklində yazılmış şərq mənbələrinə, Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa səyahlarının əsərlərinə, qonşu erməni, gürcü mənbələrinə müraciət etmək lazım gəlir.

Bu dövrü öyrənməkdə arxeoloji abidələrin, numizmatik və etnoqrafik məlumatın, müxtəlif tikintilər və daşlar üzərində həkk olunmuş kitabələrin – epiqrafik abidələrin də böyük əhəmiyyəti vardır.

XIX əsrin görkəmli şərqşünaslarından Mirzəkərim İsrəfilov, Mirzə Mehdi Kazımbəy, B.A.Dorn, N.B.Xanikov və başqaları Azərbaycanın XV əsr kitabələrini tədqiq etmiş və əldə etdikləri qiymətli nəticələrə əsaslanaraq, ölkənin XV əsr tarixinə aid zəngin məlumat vermişlər. Sovet alimlərindən E.A.Paxomov, V.A.Kraçovskaya, Ə.Ələsgərzadə Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər aparmış və çox maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Son zamanlar M.X.Nemətovanın bu sahədəki fəaliyyəti diqqəti cəlb edir [1].

Epiqrafik abidələr Azərbaycanın tarixi keçmişinin həqiqətə uyğun tərzdə izah etdiyindən, ən düzgün tarixi sənəd və etibarlı bir mənbə kimi çox qiymətlidirlər. Epiqrafik abidələr vasitəsilə XV əsrdə olan müxtəlif ixtisaslar haqqında zəngin məlumatlar əldə etmək olur.

Azərbaycanın XV əsr tarixi haqqında məlumat verən əsərlərdən biri buxaralı Məhəmməd Xavənd şahın Mirxond) “Rövzətüssəfa” əsəridir. Bu əsər 1853-cü ildə Bombeydə və daha bir sıra şəhərlərdə nəşr edilmişdir. Əsər 7 cildəndən ibarətdir. Tarixi hadisələrin gedişini düzgün işıqlandıran bu əsər əhəmiyyətli bir məxəz olduğu üçün müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Əsərin VI cildində XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanda baş vermiş

mühüm hadisələr haqqında zəngin məlumat verilir. Burada Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Şirvanşahlar dövrünün tarixi ətraflı surətdə təsvir edilir.

1857-ci ildə nəşr edilmiş “Həbibüssiyər” əsərinin müəllifi Xondəmir Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl Hüseyni görkəmli orta əsr tarixçilərindəndir. O, 1500-cü ildə Mirxondun “Rövzətüssəfa” əsərini xülasə şəklində öz hamisi olan Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri böyük özbək şairi Əlişir Nəvaiyə həsr edərək “Xülasətüləxbar” adı ilə nəşr etdirir. Mirxondun yarımçıq buraxdığı “Rövzətüssəfa” əsərinin sonuncu 7-ci cildini yazıb tamamlayır. Özbək xanı Şeybanı tərəfindən teymurilərin dövlətinin dağıdılmasından sonra da (1507), Xondəmir Xorasan vilayətinin mərkəz şəhəri olan Heratda qalır və bu şəhər səfəvilər tərəfindən tutulanadək heç yana getmir. Xondəmir özünün adı çəkilən əsərini Heratda 1524-cü ildə yazıb qurtarır və bu əsəri öz himayəçisi Xorasan şahının vəziri ərdebilli Hacı Həbibullah Savəciyə həsr edir. “Həbibüssiyər” hər biri 4 hissə olmaq üzrə 3 böyük cildəndən ibarətdir. Bu əsər dəfələrlə nəşr edilmişdir. Əsər səlis dildə yazılmış və faktik material ilə zəngindir. Əsərin III cildində Xondəmir XV əsr sonu və XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş mühüm hadisələr haqqında dolğun məlumat verir. Burada Ağqoyunlu dövləti ətraflı surətdə təsvir edilir. Xondəmir Ağqoyunlulara hüsni-rəğbət bəsləmədi. Onun əsərinin qəhrəmanı səfəvilər və şah İsmayıl olduğundan o, həmişə səfəvilərin üstünlüklərini göstərməyə cəhd etmişdir. Xondəmir Uzun Həsənin və başqa Ağqoyunlu hökmdarlarının vergi islahatlarını, bu islahatların nəticəsiz qaldıqlarını konkret faktlarla izah edir.

Azərbaycanın XV əsr tarixinə aid hərtərəfli məlumat verən əsərlərdən biri də “Lübbüttəvarix” əlyazmasıdır. Bu əlyazmasının bir nüsxəsi Sankt-Peterburqda, digər nüsxəsi isə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının əlyazmaları institutundadır. Yəhya ibn Əbdüllətifəl Hüseyn əl-Qəzvini özünün “Lübbüttəvarix” adlı əlyazmasını 1541-ci ildə yazıb qurtarmışdır. Yəhya Qəzvini (1481-1555) XV əsrin axırı və XVI əsrin birinci yarısında yaşamışdır. “Lübbüttəvarix” 4 hissədən ibarətdir. I və II hissə VII əsrə qədər olan hadisələri əhatə edir. III hissə VII əsrdən başlayaraq, Səfəvilər dövləti əmələ gələnə qədər olan dövrdə baş vermiş hadisələr haqqında məlumat verir. Yəhya Qəzvini öz əlyazmasının bu hissəsində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin tarixindən ətraflı bəhs edir. Hər iki sülalənin dövlət quruluşu, onların teymurilərə qarşı mübarizələri, daxili feodal müharibələri, arası kəsilməyən bu müharibələrin ölkənin təsərrüfat həyatına olan mənfi təsiri və xalqın ağır vəziyyəti əsərdə təsvir edilir [1].

Əsərin IV hissəsi Səfəvilər dövləti tarixinə həsr edilmiş və XVI əsrin 50-ci illərinə qədər olan dövrdə baş verən hadisələr haqqında danışır. Yəhya Qəzvininin “Lübbüttəvarix” əlyazması Azərbaycanın XV əsrdə ictimai, siyasi və müəyyən dərəcə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsinə xeyli kömək edir.

Dövlətşah ibn Əlaüddövlə Bəxtişah – Səmərqəndi XVI əsrin məşhur ədiblərindən hesab olunur. O, Sultan Hüseyn Bayqaranın (1469-1506) hakimiyyətinin son illərində Heratda yaşamışdır. Məşhur “Təzkirətüşşüəra” (təzkireyi dövlət şahı) kitabını 1506-cı ildə Sultan Hüseyn Bayqaraya və onun vəziri olmuş böyük özbək şairi Əlişir Nəvaiyə həsr etmişdir. Bu əsər, XV – XVI əsrlərin mədəni həyatına dair qiymətli məlumat verir və bu əsrlərdə yaşamış bir sıra şairlərin tərcümeyi-hallarından və şeirlərindən nümunələr gətirərkən, yeri gəldikcə, onların yaşadıkları dövrün siyasi hadisələrindən də bəhs edir.

“Təzkirətüşşüəra” kitabı dəfələrlə nəşr edilmiş və bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Bu kitabın 400 il bundan əvvələ məxsus əlyazması Azərbaycan Elmlər Akademiyası respublika əlyazmaları fondundadır.

XV əsrin məşhur rus taciri və səyyahı Afanasi Nikitin Hindistan səfəri zamanı (1466-1472) Azərbaycanda bir müddət olmuşdur [1]. O, 1466-cı ildə Şirvanşahların mərkəzi Şamaxıda, 1472-ci ildə isə Ağqoyunlu dövlətinin mərkəzi olan Təbrizdə böyük hörmətlə

qarşılanmışdır. Afanasi Nikitin Azərbaycan ərazisindən keçən zaman gördüklərini və eşitdiklərini öz xatirə dəftərində qeyd etmişdir. Afanasi Nikitin Şirvanşahların və Ağqoyunlu dövlətinin saray həyatına, ölkədə arası kəsilməyən feodal mübarizələrinə, XV əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi vəziyyətinə aid əhəmiyyətli məlumat verir. O, Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsənin Azərbaycanı işğal etməyə çalışan Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı inadlı mübarizələrini çox yaxşı təsvir edir.

XV əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş Qərbi Avropa səyyahları Katerino-Zeno (1471), İosafat Barbaro (1474), Amvrosi-Kontarini (1475) Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərini gəzmiş və gördükləri, eşitdikləri hadisələrə aid əsərlər yazmışlar.

Amvrosi-Kontarininin “Səyahət” adlı əsəri diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əsərdə Kontarini Ağqoyunlu dövlətinin və Uzun Həsənin hakimiyyəti zamanı mərkəzləşdirmə təmayülünü, kəskin feodal mübarizələrini və ölkənin təsərrüfat həyatına bu mübarizələrin ağır təsirini əsaslı surətdə təsvir edir. Kontarini Ağqoyunlu dövlətinin Moskva dövləti ilə diplomatik münasibətləri və hər iki dövlətin bir-birinə səfirlər göndərməsi haqqında məlumat verir.

Katerino Zeno – İtalyan səyyahı; diplomat, XV əsrdə yaşamışdır. Böyük coğrafi kəşflərin yenidən başladığı dövrdə Qərbi Avropada Şərq haqqında, xüsusilə Azərbaycan barədə coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Katerino Zeno Şərq ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla qədim ticarət əlaqələrinə malik olan Venesiya şəhərində doğulmuşdu. Onun atası Drakone Zeno Venesiyanın ən varlı tacirlərindən biri idi. O, demək olar ki, bütün Asiyayı, o cümlədən Azərbaycanı başdan-başa gəzib dolanmış, Bəsrədə, Məkkədə yaşamış, ömrünü Dəməşqdə başa vurmuşdu. Atasının şərq səyahətlərində müşayiət edən Katerino Zeno hələ gənc yaşlarında Şərq aləmilə, Şərq xalqlarının həyat tərzini yaxından tanış ola bilmişdi. Yaxşı təhsil görmüş, geniş dünyagörüşə malik olan Katerino Zeno Venesiya diplomatiya məktəbinin ən mahir nümayəndələrindən biri idi. Çox çəkmədən Venesiya hökuməti ona çətin bir diplomatik tapşırıq verdi [2]. O, Azərbaycana – Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) sarayına səfir göndərildi. O zaman Azərbaycanla İtaliya arasında geniş əlaqələr vardı. İtalyan tacirləri Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları idilər. Azərbaycan ipəyi beynəlxalq meydanda kəskin rəqabət doğururdu. Osmanlı imperiyası və Venesiya respublikası Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək üstündə mübarizə aparırdılar. Türkiyə ilə Venesiya respublikası arasında müharibə (1463-1479) gedirdi. Öz ölkəsinin beynəlxalq ticarət əlaqələrini sahmana salmağa çalışan Uzun Həsən qərb dövlətləri ilə, o cümlədən Venesiya hökuməti ilə danışıqlar aparırdı. Katerino Zenonun Şərqə yola düşməsi arəfəsində Uzun Həsənin elçisi Murad bəy Romada və Venesiyada danışıqlar aparırdı. Venesiya hökuməti Katerino Zenonu Təbrizə məhz həmin Azərbaycan diplomatu ilə yola saldı. Katerino Zenonun Azərbaycan sarayı ilə qohumluq əlaqəsi də vardı. O, Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunun bacısı qızı Violantaya evlənmişdi. Avropadan qayıdan Azərbaycan diplomatu Murad bəylə birlikdə Venesiya – Aralıq dənizi – Kipr – Kiçik Asiya yolu ilə Təbrizə gələn Katerino Zeno 1471-1473-cü illər ərzində Uzun Həsən sarayında Venesiya respublikasının səfiri oldu. O, Ağqoyunlu dövlətinin geniş ərazisini başdan-başa gəzib dolandı, Uzun Həsənin hərbi əməliyyatlarında iştirak etdi. Ağqoyunlu sarayında yaxşı qarşılandığı üçün dövlət həyatının müxtəlif sahələri ilə yaxından tanış ola bildi. Ağqoyunlu hökmdarı ilə sultan II Mehmed (1451-1481) arasında baş vermiş Malatya (1.8.1473) və Otluqbeli (11.8.1473) vuruşmalarında iştirak etdi. Katerino Zeno 1473-cü ilin avqustunda Uzun Həsənin diplomatik tapşırıqları ilə Avropaya yola düşdü. O, Təbriz – Qara dəniz – Ukrayna – Polşa – Macarıstan – Almaniya vasitəsilə vətəninə qayıtdı (1474) [2]. Uzun Həsənin tapşırığı ilə Polşa, Macarıstan, Neapol kralları, Almaniya imperatoru və Roma papası ilə danışıqlar apardı. Katerino Zeno Venesiyaya qayıtdıqdan sonra Azərbaycana səyahətini qələmə aldı. Lakin onun

səyahətnaməsi hələ nəşr olunmamış, əlyazısı isə itdi. Sonralar səyyahın nəticəsi Nikkolo Zeno, XVI əsrdə İtaliyada Azərbaycana maraq daha da artdıqda, ulu babasının Ağqoyunlu sarayından yazdığı məktublar əsasında bu səyahətnaməni bərpa etdi. Zeno səyahətnaməsi Böyük coğrafi kəşflər dövründə Avropada Şərq haqqında məlumatların genişlənməsində mühüm rol oynadı. Venesiya, Roma arxivləri Azərbaycan haqqında məlumatlarla qiymətli sənədlərlə daha da zənginləşdi.

İosafat Barbaro – İtalyan səyyahı; diplomat və tacir, 1413-cü ildə Venesiyada doğulmuş, 1494-cü ildə ömrünü başa vurmuşdu. Böyük coğrafi kəşflərin başladığı dövrdə Qərbi Avropada Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Gürcüstan, İran, Qara dəniz ətrafı ölkələr və xalqlar, həmçinin Rusiya haqqında coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynamışdı.

İosafat Barbaro Venesiya diplomatiya məktəbinin ən mahir nümayəndələrindən biri idi. Onun mənsub olduğu Barbarolar nəslə Venesiyanın hərbi-siyasi və mədəniyyət tarixində mühüm rol oynamışdı. Venesiya diplomatiya məktəbinin bir çox mahir nümayəndələri, hərbi sərkərdələr, məşhur alimlər, habelə din xadimləri bu nəslədən çıxmışdılar.

İosafat Barbaro çox erkən səyahətə başlamış, özü demişkən, “bütün gəncliyini və ömrünün yaşlı çağındakı günlərinin çoxunu” qütbətdə, başqa xalqlar içərisində keçirmişdi. O. Hələ 1436-cı ildə ticarət məqsədilə Tanaya səyahət etmiş, 16 ilə qədər burada yaşamış, Venesiya respublikasının konsulu işləmişdi. Bu müddət ərzində Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı yerləri dəfələrlə gəzib dolanmış İosafat Barbaro, yəqin ki, ilk dəfə bu zaman şərq aləmi ilə, o cümlədən Azərbaycan, Azərbaycan xalqının həyat tərzini, mədəniyyəti, adət-ənənələri, dili və s. tanış olmuşdu [2].

Təbii səyahətindən vətənə qayıtdıqdan sonra o, yenidən diplomatik xidmətə göndərildi: əvvəlcə Dalmasiyada, sonra isə Albaniyada uzun müddət (1463-1473) Venesiya respublikasının müvəkkili işlədi.

1473-cü ilin yanvarında Barbaro Venesiya hökumətindən yeni, çox mühüm diplomatik tapşırıq aldı. Bu zaman Azərbaycan diplomatı Hacı Məhəmmədin Venesiya hökuməti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Uzun Həsənin hərbi qüvvələri üçün Aralıq dənizinin Qaraman sahilinə odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri aparan gəmilər yola salınırdı. Həmin silahları mənzilbaşına yetirmək Uzun Həsənin elçisi Hacı Məhəmmədlə birlikdə İosafat Barbaroya etibar olundu. Venesiya senatının qərarına əsasən o, Təbrizdən qayıtmış Katerino Zenonun əvəzinə Uzun Həsən sarayına səfir göndərilirdi (1473-1478).

İosafat Barbaro 1473-cü il fevralın 18-də Hacı Məhəmmədin başçılıq etdiyi Ağqoyunlu diplomatları, habelə Uzun Həsən sarayına yola düşən Neapol kralı və Roma papasının elçiləri ilə birlikdə Venesiyanı tərk etdi. O, ağqoyunlular üçün odlu silahlar yüklənmiş gəmilərlə Zadar, Korfu və Rodos vasitəsilə həmin il martın 29-da Kiprə çatdı. Burada Barbaro Qaramanın, artıq, osmanlı qoşunları tərəfindən fəth olunduğunu öyrəndi və göstərilən silahları Aralıq dənizi sahilinə çıxara bilmədi; Venesiya hökumətinin tapşırığı ilə silah gəmilərini Kiprdə qoyub özü Azərbaycana yola düşdü. Venesiya diplomatı 1474-cü ilin aprelində Təbrizə çatdı.

İosafat Barbaro Venesiya respublikasının səfiri kimi dörd ilə qədər Təbrizdə qalmış, Uzun Həsənin bir sıra hərbi səfərlərində iştirak etmiş, Azərbaycan, Gürcüstan və İran ərazisini başdan-başa gəzib dolanmışdı. O, Uzun Həsənin ölümündən (1478) sonra Ağqoyunlu sarayını tərk edib, Hələbə gedən ticarət karvanına qoşularaq Ərincan – Hələb – Beyrut və Kipr vasitəsilə vətəninə qayıtmışdı. Barbaronun öz səyahətlərinə, o cümlədən Azərbaycana səyahətinə həsr etdiyi “Tanaya və İrana səyahət” adlı əsəri hələ 1543-cü ildə Venesiyada nəşr olunmuşdur.

Orta əsrlərin məşhur Azərbaycan tarixçisi Həsən Rumlunun ümumdünya tarixi şəklində yazılmış 12 cildlik “Əhsənüttəvarix” adlı əsərini ancaq XI və XII cildləri dövrümüze çatmışdır. Digər cildlər haqqında hələlik əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Əsərin XI cildi Azərbaycanın XV əsr tarixinə, XII cildi isə ölkənin XVI əsr tarixinə həsr edilmişdir. Hər iki cild 1405-1578-ci illərin tarixi hadisələrini ətraflı surətdə təsvir edir. Bu cildlər Sankt-Peterburqda dövlət kitabxanasının əlyazmalar fondunda saxlanılır. Həsən Rumlunun “Əhsənüttəvarix” adlı əsərinin bu iki cildinin məzmununu əhatə edən əlyazması Bakıda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası respublika əlyazmalar fondunda saxlanılır. Bu əlyazması 214 yazılı vərəqdən ibarətdir. Əlyazmasının harada və nə vaxt yazıldığı məlum deyildir. Həsən Rumlu özünün çox qiymətli “Əhsənüttəvarix” əsərində Azərbaycanda hökmranlıq etmiş Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvi dövlətlərinin tarixi haqqında zəngin məlumat verir. Həsən Rumlu saray tarixçisi olduğundan feodal hakimləri həddindən artıq tərifləyirdi, xalq kütlələrinin çıxışlarına mənfi münasibət bəsləyirdi. Lakin buna baxmayaraq o, tarixi hadisələr, xalq kütləsinin ağır həyatı, Azərbaycanda davam edən xalq hərəcatları, üsyanlar haqqında, dövrün feodal torpaq mülkiyyəti, ağır vergiləri, müxtəlif mükəlləfiyyətləri haqqında ətraflı danışır [1].

Azərbaycanın rumlu qəbiləsindən olan və sonralar bu qəbilənin adı ilə tanınan Həsən bəy Rumlu hicri 937-ci ildə (1530/31) Qum şəhərində anadan olmuşdur. Ehtimal ki, o, kiçik olarkən atası ölmüşdür. O, yalnız babası Əmir sultan Rumlunu xatırlamışdır. Onun babası 946 (1539/40) ildə vəfat etdi. Bundan sonra o, hərbi xidmətə getmişdir. Və uzun müddət hərbi səfərlərdə olmuşdur. Bu əsərdə Həsən bəy iki döyüşü haqqında məlumat verir... O, elm öyrənir və I Şah Təhmasibin ölümünə kimi sarayda yaşayır. II İsmayılın (1576-1578) dövründə isə hadisələri kənardan seyr edir və salnamənin arxası üçün məlumat toplamışdır... I Şah Təhmasib öldükdən sonra Həsən bəy Rumlu doğulduğu Qum şəhərinə gedir. Onun orada nə qədər qaldığı məlum deyil. Yalnız 985 (1577)-ci ildə taxtda əyləşmək üçün Qəzvinə gedən Məhəmməd Xudabəndinin hüsuruna gəlir və yaxşı qarşılanır [3].

“Əhsənüt-təvarix”dəki hadisələrin təsviri 985 (1577/78)-ci ili də əhatə etdikdən sonra kəsilir və natamam qalır. Həsən bəyin nə qədər yaşaması və nə səbəbə salnaməsinin tamamlaya bilməməsi barədə hələlik heç bir məlumat yoxdur. “Əhsənüt-təvarix” əsəri XII cilddən ibarətdir.

Tarixşünaslıqda bu əsərə XIX əsrin II yarısından etibarən tez-tez müraciət edildiyi bildirilir.

Görkəmli rus şərqşünası B.A.Dorn (1805-1881) əsərin ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. O, “Əhsənüt-təvarix” əsərinin qısa məzmununu oxucu və tədqiqatçıların nəzərinə çatdıran ilk alimdir.

Bu əsər və onun müəllifi haqqında nisbətən geniş məlumat verən Ç.N.Seddonun xidməti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Həsən bəy Rumlu bu əsəri yazarkən bir sıra mənbələrdən istifadə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) “Tarix-i torki” Həsən bəy tərəfdən belə adlanan mənbəyə “Əhsənüt-təvarix” əsərində yalnız türk sultanları ilə əlaqədar hadisələrin izahı zamanı müraciət edilir... Fikrimizcə “Tarix-i torki” Həkiməddin İdris ibn Hüsəməddin Məhəmməd Əli Bidlisinin “Həşt behişt” əsəridir.

2) “Mətləüs-sədeyn və məcməül-bəhreyn”. Qaraqoyunluların, Ağqoyunlu və Xorasan dövlətlərinin siyasi tarixinin əks etdirilməsində bu əsərin Həsən bəy Rumluya müəyyən köməyi olmuşdur.

3) “Tarix-i Dövlətşahi”. Həsən bəy Rumlunun belə adlandırdığı əsər Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” kitabıdır.

4) “Tarix-i Şah İsmayıl Səfəvi”. Şah İsmayılın həyatını qələmə alarkən, Həsən bəy Rumlu bu əsərdən istifadə etmişdir [3].

XV əsrdə yaşamış məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Əbdürrəşid ibn Saleh əl Bakuvi, Azərbaycanın tarix və coğrafiya məsələlərinə həsr edilmiş çox qiymətli “Təlxisül-əsar fi Əcaibül-Əqqar” əsərində Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumat verir. O, Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Bərdə, Naxçıvan, Gəncə şəhərləri üzərində xüsusi olaraq dayanır. Bakının arxitektura abidələrinin yaxşı təsvir edir. Yeri gəldikcə Azərbaycan-rus münasibətləri haqqında da danışır.

Kürd tayfaları içərisindən çıxmış Şərəfxan, Səfəvilər dövlətinin sarayında tərbiyə alır. O, Muğanın Mahmudabad, Salyan mahallarında, Şirvan və Naxçıvanda səfəvilərin canişini sifətilə işləyərək, ölkənin vəziyyəti ilə yaxından tanış olduqdan sonra, özünün məşhur “Şərəfnamə” əsərini yazıb, 1596-cı ildə tamamlayır. “Şərəfnamə” iki cildəndən ibarətdir. Əsərin hər iki cildi məşhur rus şərqşünası V.Vilyaminov-Zernov tərəfindən 1860-1862-ci illərdə Peterburqda fars dilində nəşr edilmişdir. Əsərin fransız və osmanlı dillərində tərcümələri də vardır. Bu böyük tarixi əsərin əlyazması Sankt-Peterburqda saxlanılır [4].

“Şərəfnamə” Azərbaycan tarixi haqqında məlumat verən Şərq mənbələrindən onunla fərqlənir ki, o, Azərbaycanın tarixinə aid məsələləri daha konkret faktlarla izah edir. Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarının vəziyyətinə dair zəngin məlumatlar verir. Ölkənin daxili həyatına xüsusi diqqət yetirir. Feodal torpaq mülkiyyəti məsələləri, müxtəlif vergilər “Şərəfnamə” əsərində geniş izah olunur. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət başçılarından feodal əyanlarına bağışladıkları soyurqal malikanələri konkret faktlarla təsvir edilir. Bu haqda verilən fərmanlardan parçalar gətirilir. Şərəfxan öz əsərində xalq kütlələrinin vəziyyəti haqqında danışmaq istəmirsə də yeri gəldikdə bu məsələnin izahından da uzaqlaşa bilmir. Ayrı-ayrı hallarda xalq kütlələrinin vəziyyətini də təsvir etməyə məcbur olur.

Ağqoyunlu dövlətinin başçılarından biri Yaqub Mirzənin sarayında yaşamış və bütün fəaliyyətini saray həyatının təntənəsinə həsr etmiş Fəzlullah ibn Ruzbəhan saray tarixşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, 1488-ci ildə “Tarixi-ələm-ərayi Bayanduri” adlı əsər yazmışdır. Müəllif bu əsərdə Ağqoyunlu dövlətinin əmələ gəlməsi və inkişafı tarixini ətraflı surətdə təsvir edir. Əsərdə XV əsrin feodal müharibələrinə böyük yer verilir. Ağqoyunlu padşahları həddindən artıq təriflənir. Uzun Həsənin və Yaqub Mirzənin fəaliyyəti idealizə olunur. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə Azərbaycanın daxili həyatına aid qiymətli məlumat vardır. Fəzlullah ibn Ruzbəhanın Azərbaycan şəhərləri haqqında verdiyi məlumat çox maraqlıdır.

Nəhayət, sonrakı dövrlərdə yaşamış bir sıra tarixçilər və səyyahlar da öz əsərlərinin xeyli hissəsinin Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövləti tarixinə həsr etmişlər. Azərbaycan tarixçisi İsgəndər Münşi, azərbaycanlı səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani, Azərbaycanın görkəmli tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Həsən Əlqədəri və başqaları öz əsərlərində tədqiq edilən dövr haqqında məlumat verirlər.

Bütün bu əsərlər Azərbaycanın XV əsr Ağqoyunlu tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbə və vəsait hesab edilə bilər. Lakin burasını qeyd etmək lazımdır ki, istər XV əsrdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə yaşamış tarixçilərin və səyyahların əksəriyyəti Azərbaycanın XV əsr tarixi haqqındakı yazılarında əsrin tarixi şəraitindən, ictimai-iqtisadi həyatından diqqətlə yanaşı bir şey vermir. Onlar öz əsərlərində, başlıca olaraq, müharibələri, hökmdarların hərbi əməliyyat və istilalarını təsvir edirlər. Bu tarixçilərin əsərləri ayrı-ayrı şahların, sərkərdələrin hərəkət və istilaları haqqında faktlar və dəlillər yığımından başqa bir şey deyildir.

Şərq mənbələrinin və orta əsr tarixçilərinin əsas nöqsanları bir də onunla izah olunur ki, bu əsərlərin müəllifləri özlərindən əvvəlki yazıçıların verdikləri məlumata tənqidi surətdə

yanaşmayıb, onu kor-koranə qəbul edir və eyni bir hadisə haqqında bir-birinə zidd mülahizələr irəli sürürlər. Ona görə də Şərqi tarixçilərinin verdikləri məlumatlara tənqidi yanaşmaq lazım gəlir [1].

Tarixi mənbələr və ədəbiyyat belə bir vəziyyətdə olduğu halda, Azərbaycanın çox mürəkkəb və az öyrənilmiş bir dövrü üzərində tədqiqat işi aparmağın nə qədər çətin bir iş olduğu özlüyündə aydın olur. Azərbaycanın XV əsr tarixinin mənbəşünaslığının tədqiqatının indiyə qədər olmaması XV əsrdə Azərbaycanda yaranmış dövlətlərin tarixinin elmi cəhətdən işlənilib hazırlanması, Ağqoyunlu dövlətinin ətraflı surətdə öyrənilməsi məsələsinin əhəmiyyətini xeyli artırır.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair очерklər. Bakı, 1958. Fərzəliyev
2. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985.
3. Ş. Azərbaycan XV – XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsəmit-təvarix” əsəri üzrə). Bakı, 1983.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
5. Uzunçarşılı H. Osmanlı tarixi. II cilt. Ankara, 1988.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ БЕЛОГО ЛУЧА ИСТОЧНИКОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Усенов Фахраддин Эйиб оглы

Резюме

В статье отражено научное изучение восточных источников, написанных в форме всеобщей истории, а также трудов азербайджанских, русских и западноевропейских путешественников с целью изучения военно-политической, социально-экономической, административной и культурной истории азербайджанского феодального государства Аггоюнлу XV века. Большое значение для изучения этого периода имеют также археологические памятники, нумизматические и этнографические сведения, надписи, высеченные на различных зданиях и камнях — эпиграфические памятники. Эпиграфические памятники представляют большую ценность как наиболее точный исторический документ и надежный источник, поскольку они правдиво рассказывают об историческом прошлом Азербайджана. Благодаря эпиграфическим памятникам можно получить богатую информацию о различных специальностях XV века. Большинство историков и путешественников, живших в XV веке и позже, в своих трудах по истории XV века не сообщают ничего примечательного об исторических условиях и социально-экономической жизни Азербайджана. В своих произведениях они в основном описывают войны, военные действия и нашествия правителей. Однако, несмотря на все это, произведение содержит и ценные сведения о внутренней жизни Азербайджана.

ORIGINAL STUDIES OF THE STUDY OF THE AGQOYUNLU STATE***Usenov Fakhraddin Eyib oglu******Summary***

The article reflects the scientific study of eastern sources written in the form of universal history, works of Azerbaijani, Russian and Western European travelers in order to study the military-political, socio-economic, administrative, and cultural history of the 15th century Azerbaijani feudal state of Agqoyunlu. Archaeological monuments, numismatic and ethnographic information, inscriptions carved on various buildings and stones - epigraphic monuments - are also of great importance in studying this period. Epigraphic monuments are very valuable as the most accurate historical document and a reliable source, since they explain the historical past of Azerbaijan in a truthful manner. Through epigraphic monuments, one can obtain rich information about various specialties in the 15th century. Most of the historians and travelers who lived in the 15th century, as well as in the subsequent periods, do not give anything noteworthy about the historical conditions of the century, socio-economic life of Azerbaijan in their writings. In their works, they mainly describe wars, military operations and invasions of the rulers. However, despite all this, the work also contains valuable information about the internal life of Azerbaijan.

Rəyçi: dos. G.Ə.Əliyeva***Azərbaycan kafedrasının 14 fevral 2025-ci iltarixli iclasın 09 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 30 aprel 2025-ci il***